

Urša Kocjan

TISKANI PASIJONI V NARODNI IN UNIVERZITETNI KNJIŽNICI

UVOD

Pasijon v krščanstvu pomeni Jezusovo trpljenje in smrt, ki sta popisana v vseh štirih evangelijih. Večkrat je nekoliko razširjen, na začetku z Vhodom v Jeruzalem in Zadnjo večerjo, na koncu z Vstajenjem. V zahodni krščanski liturgiji se ga bere v velikonočnem času, v Velikem tednu.¹ V pričujočem prispevku nas bodo zanimali tiskani pasijoni ali tiskana besedila, ki se na Kristusov pasijon navezujejo, in jih hranimo v Narodni in univerzitetni knjižnici (v nadaljevanju: NUK). Skozi krajše vpogledе v zgodovino knjige bomo predstavili nekaj najzgodnejših, redkih ali drugače zanimivih del, ki jih uvrščamo med inkunabule ter redke in stare tiske (gradivo se nahaja v zbirki inkunabul, zbirki redkih tiskov² in zbirki starih tiskov³ NUK). Pasijonska besedila namreč niso zanimiva samo z vidika literarnih zvrsti, ravni jezika ali tipologije del z verskimi vsebinami, temveč so izjemno povedni tudi podatki, ki nam jih ta dela prinašajo. Bodisi, da so zapisani na praznih ali potiskanih listih, in nam razgrinjajo imena tistih, ki so jih včasih prebiral, bodisi, da nam platnice ali sama vezava knjižnega bloka pripovedujejo o estetskem okusu ali vsebinskem programu nekdanjih lastnikov opisovanih del.

INKUNABULE

Inkunabule oziroma prvotiski so vsi tiski, natisnjeni do konca koledarskega leta 1500.⁴ Tisk s premičnimi črkami, ki se je razcvetel v drugi polovici 15. sto-

¹ Alojzij Pavel Florjančič, 'Dalmatinov pasijon 1576', *Pasijonski doneski*, 9 (2014), 88–93 (89).

² V zbirki hranimo predvsem dela slovenskih protestantov (protestantika), redko ali dragoceno sloveniko (edini izvod v Sloveniji, provenienca idr.) kot tudi izdaje, ki vsebujejo avtografe ali kakršne koli druge rokopisne zabeležke ali označbe nekdanjega lastništva izjemnega pomena ali pa so dela kako drugače pomembna za slovenski prostor.

³ Cerl (The Consortium European Research Libraries) navaja 1830 za leto, s katerim se konča obdobje starih tiskov, standard ISBD (A) Mednarodni standardni bibliografski opis starejših (antikvarnih) monografskih publikacij pa za elemente ročno tiskane knjige določi leto 1820, potem ko svojstvene značilnosti starih tiskov v zahodni Evropi postanejo manj očitne. V NUK smo zaradi značilnosti slovenske tiskarske produkcije, izdelave in vezave knjige ter njenih oblikovno likovnih značilnosti podaljšali mejo do leta 1850.

⁴ CERL <https://data.cerl.org/istc/_search> [dostopno 13. 1. 2020], glej tudi Alfonz Gspan in

letja in se v Evropi razvil v industrijo, ki je imela najgloblji in najširši pomen za zahodno kulturno civilizacijo, ni bil samo izjemnega pomena za vsebino besedil in njihovo širjenje, za jezik, v katerem so bila besedila natisnjena, temveč tudi za oblikovanje knjige kot tudi za njen likovni okras.⁵ V naslednjih letih oziroma desetletjih po izumu tiska so se iz tradicije rokopisne dediščine postopoma razvili nekateri novi elementi tiskane knjige, poklici v tiskarstvu so zamenjali dela srednjeveškega pisarja in iluminatorja, medtem ko so vezave še vedno ostale v rokah knjigovezov, tiski pa so, za razliko od srednjeveških kodeksov, postali zavezani ročno izdelanemu papirju, na katerega se je dalo lažje in ceneje natisniti besedilo.⁶

Prvi primer, ki ga želimo predstaviti, je v sočasno mehko pergamentno vezavo zvezanih 22 inkunabul.⁷ Večina jih je bila natisnjenih v osemdesetih in prvi polovici devetdesetih let 15. stoletja, ena izdaja naj bi bila iz leta 1500. Vse razen ene, ki je bila verjetno natisnjena na Dunaju, so bile tiskane v Rimu. Nekdanji lastnik si je dal skupaj vezati raznovrstne govore oziroma nagovore, napisane za različne priložnosti (slavilni, pogrebni govori) ter pridige. Tri pridige so posvečene Kristusovemu pasijonu.

Prvo delo *Practica cancellariae apostolicae*, h kateremu so privezana ostala, je popisano in označeno z različnimi rokopisnimi zaznamki in zabeležkami, ročno ima izpisani tudi dve iniciali z rdečo in zeleno ter temno rdečo barvo. Nekaj del ima prav tako rokopisne zabeležke, vendar ne tako pogoste in obširne kot prvo. Pasijonske pridige nimajo rokopisnih dodatkov. Besedila so v latinščini, kar ni naključje, saj je bilo kar 77 % vseh tiskov do leta 1500 natisnjenih v tem jeziku. Prav tako so verjetno močno prevladovala dela z verskimi vsebinami, saj so bili bralci druge polovice 15. stoletja večinoma kleriki in teološko izobraženi ljudje.⁸

Platnica vezanih inkunabul, v opisovanem primeru torej pergamentni list, je zapuščinska listina Angela (prej Bernarda) Scettija, duhovnika v Firencah in rektorja župne cerkve St. Maria de Vergaria extra muros, z dne 7. oktobra 1474, ki jo je napisal florentinski notar Aleksander Bracinis.⁹ Na zunanji strani zadnje

Josip Badalić, *Inkunabule v Sloveniji* (Ljubljana: Slovenska akademija znanosti in umetnosti, 1957), str. 8.

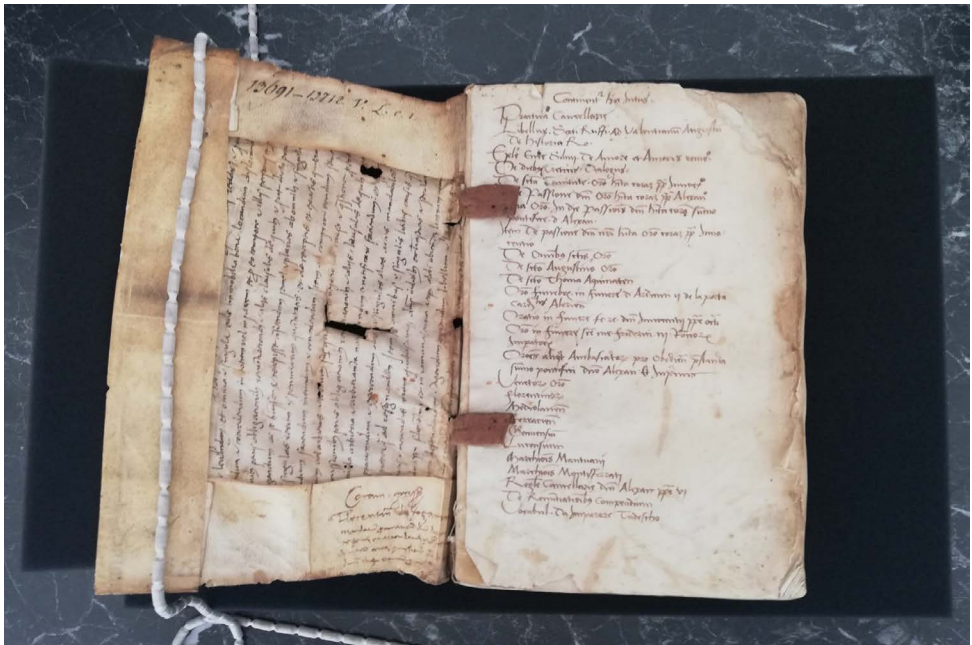
⁵ Horst Woldemar Janson, *Istorija umetnosti: pregled razvoja likovnih umetnosti od praistorije do danas* (Beograd: Jugoslavija, 1965), str. 301.

⁶ Glej prispevke Nataše Golob, Marijana Ruperta in Sonje Svobljak v publikaciji Črna umetnost v barvah: *naslikane in natisnjene upodobitve v prvotiskih Narodne in univerzitetne knjižnice* (Ljubljana: Narodna in univerzitetna knjižnica, 2017), ki so posvečeni inkunabulam v NUK s kulturnih, zgodovinskih, likovno umetnostnih idr. vidikov.

⁷ Prvemu delu Paulus, Hieronymus: *Practica cancellariae apostolicae*. Rim: Johann Besicken in Sigismundus Mayer, [ne pred 11. avg.] 1493. NUK, Ti I 13691–13712 [cobiss id=102266624] je privezanih ostalih 21 inkunabul.

⁸ Lucien Febvre in Henri-Jean Martin, *The Coming of the Book: the Impact of Printing, 1450–1800* (London: Verso, 2010), str. 449–250.

⁹ Gspan in Badalić, str. 372.

Seznam vseh privezkov pred *Practica cancellariae apostolicae*. NUK, Ti I 13691–13712.

platnice lahko preberemo lastniški vpis Ulricusa Teyfelderja (Iste Libellus e[st] Mag[ist]ri Vlrici Teyfelder). Hrbet knjige je poleg kapital ojačan še z dvema vezicama, ki sta obšiti na lepo viden usnjen trak. Sprendni list, ki je nalepljen na hrbtno ojačitev tako, da jo nadaljuje, prinaša rokopisno vsebinsko kazalo oziroma seznam vseh privezkov. Na hrbtu knjige je zgoraj zapisano »Prouinciale Ecclesiarum«, na spodnjem delu hrbta knjige je nalepljena stara signaturna nalepka, z napisano številko 70.

Partnerja pri natisu govora *Oratio de passione Domini*¹⁰ sta bila tiskarja nemških korenin, Johann Besicken in Andreas Freitag, ki sta v Rimu delovala v zadnjem desetletju 15. stoletja. Pridigo sta izdala v letu 1495 oziroma 1496, obsega 16 nepaginiranih potiskanih strani, krasijo jo inicialne in je peti privezek po vrsti. Tiskar nemških korenin Eucharius Silber je v Rimu deloval med leti 1480 in 1509. Iz njegove tiskarne sta v prvi polovici devetdesetih let prišli pridiga *Sermo de passione Domini*¹¹ in govor *Oratio de passione Domini*.¹² Pridiga na

¹⁰ Azpetia, Martinus de: *Oratio de passione Domini*. [Rim: Johann Besicken in Andreas Freitag, okoli 1495–1496]. NUK, Ti I 13696 [cobiss id=266310656], glej tudi Gspan in Badalič: 69.

¹¹ Nimira, Martinus de: *Sermo de passione Domini*. [Rim: Eucharius Silber, po 3. apr. 1494]. NUK, Ti I 13697 [cobiss id=266311680], glej tudi Gspan in Badalič: 500.

¹² Thegliatus, Stephanus: *Oratio de passione Domini*. [Rim: Eucharius Silber, po 20. apr. 1492]. NUK, Ti I 13698 [cobiss id=266314240], glej tudi Gspan in Badalič: 637.

18 nepaginiranih potiskanih strah je šesti privezek po vrsti ter vsebuje tiskane rubrike. Rubrika je poseben znak, s katerimi je ločen oziroma poudarjen začetek novega odstavka. Govor na 21 potiskanih nepaginiranih strah pa je sedmi privezek po vrsti in ima prav tako rubrike, s katerimi so ločeni odstavki, kot so tudi še dodatno ločeni s praznim prostorom ali vrstico.

Vse tri inkunabule prinašajo vpogled v zgodnje tiskane knjige, predvsem v njihovo strukturo in organizacijo besedila: z incialami, in v nekaterih primerih s pripravljenim prostorom za njihovo morebitno rokopisno nadgradnjo (Ti I 13697), rubrikami ter stisnjenim besedilom, kot ostankom rokopisne tradicije, ko se je varčevalo s prostorom zaradi dragega pergamenta.¹³ In ne nazadnje tudi zato, da je lahko tiskar čim več besedila natisnil na čim manj papirja, ki je bil takrat sicer že cenejši kot pergament, pa vendar še ni tako spustil svoje cene, kot jo bo v prihodnjih desetletjih.¹⁴

16. STOLETJE

Enarratio passionis domini nostri Iesu Christi,¹⁵ ki ga predstavljamo v nadaljevanju, je prav tako privezek, uvezan med prvi in drugi del pridige *Homiliae per festiuitates sanctorum*.¹⁶ Nekatero novost tiskane knjige se že lepo kažejo pri obeh delih. Latinski pasijon, natisnjen na več kot šestdesetih strah leta 1547 v Parizu pri tiskarju Renéju Avrilu,¹⁷ že ima naslovno stran, ki delo uvaja, in na dnu katere najdemo podatke o založniku, kraju in leta natisa (podatki za impresum), nad njimi pa je odtisnjen založniški signet Oudina Petita. Prav tako imata vse opisane značilnosti tudi prvi in drugi del pridige, tako pridiga kot pasijon pa imata štete folije glavnega besedila in ne še strani, kot je v navadi v kasnejših desetletjih in stoletjih.

Bralec je v 15. in še v začetku 16. stoletja našel podatke o tiskarju, založniku, mestu izida/natisa, letu (datumu izida), kot včasih tudi avtorjevo ime in naslov dela, na koncu besedila ali knjige, v t. i. kolofonu.¹⁸ S pojavom tiska in tiskarskih

¹³ Nataša Golob, 'Naslikane in natisnjene podobe v prvotiskih', v Črna umetnost v barvah: naslikane in natisnjene upodobitve v prvotiskih Narodne in univerzitetne knjižnice (Ljubljana: Narodna in univerzitetna knjižnica, 2017), str. 60–109.

¹⁴ Gašper Cerkovnik, 'Produkcija in vpliv lesoreznih knjižnih ilustracij iz kroga Albrechta Dürerja', v *Historični seminar* 9, ur. Katarina Šter in Mojca Žagar Karer (Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU), str. 75–92 (str. 76).

¹⁵ Royaerds, Jean: *Enarratio passionis domini nostri Iesu Christi, secundu[m] utriusque Testame[n]ti scripturas*. Pariz: Oudin Petit, 1547. NUK, GS 0 21779/adl. [cobiss id=263510784].

¹⁶ Royaerds, Jean: *Homiliae per festiuitates sanctorum*. Pariz: Oudin Petit, 1548. NUK, GS 0 21779/I, II [cobiss id=86337536].

¹⁷ Tiskar René Avril pri obeh delih uporablja isto matrico za inciale. Verjetno je bil tudi tiskar pridige.

¹⁸ Tudi kolofon se pridružuje tistim elementom tiskane knjige, ki so nadaljevanje rokopisne tradicije srednjeveških kodeksov.

delavnic pa se od 15. stoletja dalje poleg podatkov za impresum pojavi nov element, in sicer tiskarjev zaščitni znak ali signet.¹⁹ Ta se lahko pojavi direktno nad kolofonom ali na prazni strani na koncu knjižnega bloka in zagotavlja oziroma jamči za kakovostno izvedbo (besedilo, vsebina, uredništvo, tisk itn.). Tako se v nadaljevanju signeti iz enostavnih lesoreznih razvijejo v izjemne lesorezne in bakrorezne podobe, živalski, rastlinski, svetopisemski, krščanski, etimološki idr. motivi prerastejo v zapletene simbole ter seveda vedno ustrezajo duhu in okusu časa, v katerem so nastali. Z vzpostavitvijo naslovne strani kot tistega elementa, ki bralca uvede v delo, pa zamenjajo tudi pozicijo. Iz zadnjih strani se prebijejo na naslovno stran, poleg pa velikokrat ohranijo mesto na zadnjem praznem listu.²⁰

Signet knjigotržca, tiskarja in založnika Oudina Petita vsebuje motiv dveh levov, ki v šapah držita ščit s stiliziranim cvetom lilije ter njegovima inicialkama, nad njima pa plapolata napisni trak z napisom Petit a petit.

V izvodu, ki ima Kristusov pasijon umeščen med prvi in drugi del pridige, si je nekdanji lastnik verjetno dal skupaj vezati deli istega založnika. Na naslovni strani se pojavi neidentificiran zaznamek Con: lab: e: V. H.; verso naslovne strani pa prinaša lastniški vpis ex libris Matthia Käkoll presbyteri 1669.

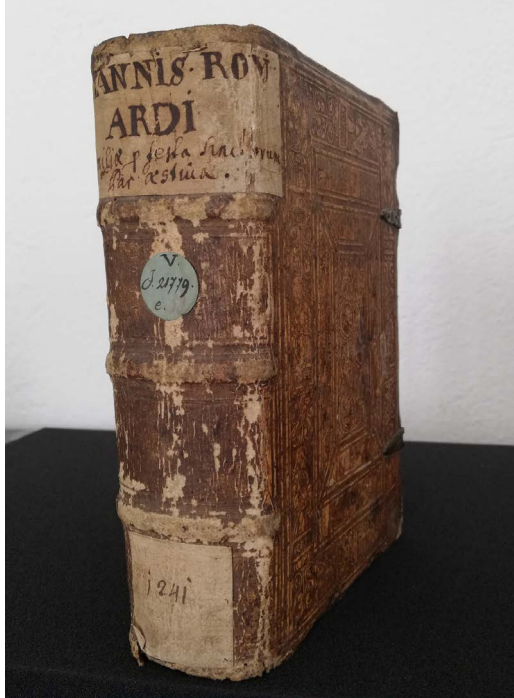
Vezava izvoda je sočasna z njegovim nastankom. Lesene platnice so prevlečene s temno rjavim usnjem, na njih so v dekorativnem okvirju vtisnjene personifikacije časa, usode in spoznanja. Zapirala, ki so včasih povezovala platnici, da je knjižni blok ostal čim bolj zaščiten, so delno ohranjena. Poleg zgornje in spodnje kapitale knjižni blok s platnico povezujejo še tri vezice, izbočene na hrbtu knjige. Tam se nahajajo tudi stare signaturne nalepke. Na spodnji nalepki je številka 1241, kar daje slutiti, da je bilo knjig na policah knjižnice, iz katere izvira opisovani izvod, več sto.

Črna umetnost se je razcvetela, tiskarske delavnice so se razširile po vseh večjih evropskih mestih, papir se je pocenil in odkrivale so se nove tiskarske tehnike. Med leti 1500 in 1600 naj bi bilo natisnjenih od 150 000 do 200 000 različnih izdaj. Do 16. stoletja se je tisk tako razvil, da je bila natisnjena knjiga dostopna v takih količinah, da je lahko dosegla vse tiste, ki so takrat že brali. Hkrati pa so se začele razvijati tudi zasebne knjižnice, vzporedno z njimi je naraščalo tudi število knjig v knjižnicah. Tisk je tako odigral pomembno vlogo pri širjenju znanja kot tudi širjenju verskih, npr. protestantskih idej, in pri razvoju narodnih jezikov.²¹

¹⁹ Tiskarski signet oziroma zaščitni znak tiskarja ali založnika oziroma podjetja. Glej Iztok Ilich, *Knjiga* (Ljubljana: Mladinska knjiga, 2007), str. 196.

²⁰ Febvre in Martin, str. 84.

²¹ Febvre in Martin, str. 262.

Na spodnjem delu hrbtna izvoda z deli Jeana Royaerdsa je vidna stara signaturna nalepka. NUK, GS 0 21779.

Jurij Dalmatin, slovenski protestantski teolog, je leta 1576 izdal *Passion*,²² svojo drugo in hkrati prvo slovensko knjigo, ki je v celoti posvečena pasijonu. Tako je Kristusovo trpljenje poimenoval že prvi slovenski protestantski avtor Primož Trubar.²³

Naslovna stran Dalmatinovega *Passiona* je brez letnice, prinaša pa podatke o avtorju, naslovu, kraju natisa in tiskarju. Nemškemu uvodu sledi nauk za branje in premišljevanje pasijona, nato pa osrednje besedilo pasijona, ki je opremljeno s tremi lesorezi. Temu sledi pridiga nemškega pridigarja in pisca Johannes Brenza, ki jo je iz nemščine prevedel Jurij Dalmatin.²⁴ Zadnji del *Passiona* uvaja posebna naslovna stran z naslovom *Passion iz vseh starih euangelistov ...*, ki poleg podatka, da je bila tiskana v Ljubljani pri Janezu (Janžu) Mandelcu,²⁵ prinaša tudi

²² Dalmatin, Jurij: *Passion tu ie, Britku terplene, inu tudi tu zhastitu od smerti vstaiene, inu vNebo hoiene, Nashiga Gospudi Iesusa Cristusa, is vseh starih Euangelistov sloshenu*. Ljubljana: tiskarna J. Mandelc, 1576. NUK, R 0 10019 [cobiss id=59430144]. Dostopno tudi na dLib.si <<http://www.dlib.si/details/URN:NBN:SI:DOC-FGTW0ES5>>.

²³ Florjančič, 89.

²⁴ Florjančič, 92.

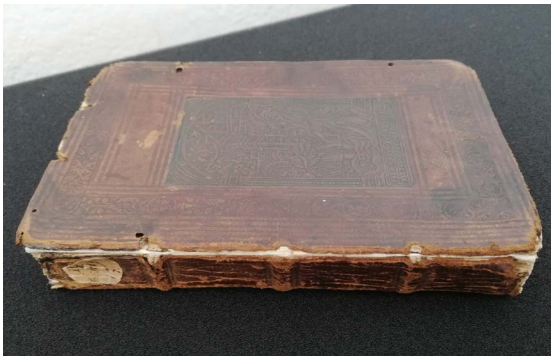
²⁵ Tiskar, knjigovez in knjigotržec Janez Mandelc je v Ljubljano verjetno prišel leto pred natisom

leto natisa. Pesem s trideset dvanajst vrstičnimi kiticami naj bi Dalmatin priredil po pesnitvah Sebalda Heydna.²⁶

Likovni okras Dalmatinovega *Passiona* je raznolik, naslovno stran npr. uokvirja enostaven cvetlični motiv, prisotne so iniciale različnih oblik, prav tako različne vinjete, ki zaključujejo besedila. Najpomembnejši pa so seveda trije lesorezi, pozicionirani znotraj besedila v funkciji ilustracij. Ob njih naj opozorimo, da sta se zaradi izrednega pomena, ki v krščanstvu pripada Kristusu Odrešeniku in Mariji kot Materi Božji, skozi stoletja razvila obsežna sklopa kristološke in mariološke ikonografije. Oblikovala sta se v plodnem prepletu najrazličnejših virov, od bibličnih, liturgičnih, mističnih do literarnih, legendarnih, vizionarskih in drugih pobud, v katerih se odraža pobožno čaščenje Kristusa in Marije.²⁷

Lesorezi so v Dalmatinovem *Passionu* enostavni in shematični, morda so bili celo namenjeni ročnemu koloriranju. Na strani 26 se nahaja motiv *Kristus nosi križ*, na strani 27 motiv *Kristusa na križu* (z Janezom Evangelistom in Marijo), na strani 28 pa je pred Kristusom na križu motiv *dveh vojakov, ki kockata za Kristusovo obleko*, vmes pa se tudi energično prepirata.

Združitev tekstovnega dela iz premičnih črk in lesorezov se je v tiskarski delavnici izkazala za zelo učinkovito, saj so lahko tekst in slike odtisnili istočasno.²⁸

Dalmatinov *Passion*. NUK, R O 10019.

Dalmatinovega *Passiona* na pobudo Jurija Kisla in samega Dalmatina, ko je deželne stanove zaprosil za dovoljenje za ustanovitev tiskarne v Ljubljani, ki je še istega leta začela delovati vse do leta 1582, ko ga je nadvojvoda Karl dal izgnati. Plod Mandelčevega dela je nad 70 tiskov v slovenščini, kajkavščini, nemščini, latinščini in madžarščini. Glej Janez Logar, 'Mandelc, Janez (?–po 1605)', v *Slovenski biografski leksikon* <<https://www.slovenska-biografija.si/oseba/sbi345933/>> [dostopno 12. 1. 2020] in Anja Dular, Živeti od knjig: zgodovina knjigotrštva na Slovenskem (Ljubljana: Zveza zgodovinskih društev, 2002), str. 68–70.

²⁶ Marijan Smolik, Pasijon, v *Enciklopedija Slovenije*, zv. 8 (Ljubljana: Mladinska knjiga, 1994), str. 265.

²⁷ Tine Germ, *Uvod v ikonografijo* (Ljubljana: Znanstvena založba Filozofske fakultete, 2018), str. 92.

²⁸ Cerkovnik, 76.

Pomemben del produkcije knjižnih ilustracij s konca 15. in začetka 16. stoletja so predstavljale prav ilustracije, kot so opisovane tri v Dalmatinovem *Passionu*. Torej manjše grafike, umeščene znotraj besedila ali celostranske ilustracije v obliki priloge, katerih avtorji so lahko še danes izjemno priznani umetniki in grafiki, kot npr. Albrecht Dürer in njegov krog.²⁹

Dalmatinov *Passion* ima lesene platnice prevlečene s temno rjavim usnjem. Na sprednji platnici najdemo odtis razširjenega motiva *Kristusovega rojstva* s čaščenjem, spodaj pa ga dopolnjuje napis *Puer natus est nobis et filius datus est nobis*. Zadnja platnica prinaša motiv *Krsta v Jordanu* z napisom *Hic est filius meus dilectus in quo mihi complacui*. Obe podobi uokvirja pas s cvetlično geometrijskimi motivi, v vmesnih medaljonih pa so postavljeni portreti najbrž protestantskih veljakov in pomembnih predhodnikov avtorja oziroma nekdanjega lastnika *Passiona*.

Na notranji strani sprednje platnice lahko preberemo dva lastniška vpisa, in sicer prvega samo preko inicialk S. J. in letnico 1591, drugi zapis je daljši in bolj poveden, saj pojasnjuje, da je knjigo leta 1633 od neidentificirane osebe v dar dobil Michael Curtius.

Dalmatinov upesneni pasijon *Passion is vseh stirih euangelistou vleto peissen* je bil ponatisnjen v vseh poznejših pesmaricah protestantov,³⁰ Matija Kastelec pa ga je leta 1682 kot molitev ponatisnil v katoliškem priročniku za pripravo bolnikov na smrt *Bratovske buquice*.³¹

17. STOLETJE

V latinščini natisnjen pasijon *Nutrimenta divinae pietatis*³² želimo predstaviti predvsem zato, ker ima hrbet knjižnega bloka ojačan s fragmenti srednjeveškega rokopisa na pergamentu. Takšna ojačitev hrbita je bila pogosta knjigoveška praksa. Pergament je namreč trpežen in elastičen material, zato je bil še prav posebej uporaben pri vezavi knjižnega bloka ali pa so list pergamenta uporabili za platnico mehke pergamentne vezave. Uporaba srednjeveških kodeksov, napisanih na pergament, je bila pri knjižni vezavi še posebej pogosta po tridentinskem koncilu, ko je veliko srednjeveških obrednih liturgičnih besedil postalo zastarelih oziroma odvečnih.³³

²⁹ Cerkovnik, 78–79.

³⁰ Iz njegovega naslova lahko preberemo, da se Dalmatinova pesnitev poje po napevu slovenske pesmi *Sveti Pavel v enem listu*. Protestantje so posebno pozornost namenjali pesmim, te so bile tiskane na koncu mnogih katekizmov, ki so bili tako hkrati tudi pesmarice. Glej Florjančič, 92.

³¹ Smolik, str. 265.

³² Belfer, Nicolaus: *Nutrimenta divinae pietatis*. Dunaj: Matthäus Rickhes, 1661. NUK, GS 0 13778 [cobiss id=80924160].

³³ Glej Sonja Svöljšak in Urša Kocjan, 'Zgodnje novoveško recikliranje in njegove uganke: roko-

Nutrimenta divinae pietatis. NUK, GS 0 13778.

Posebnost opisovanega izvoda pa je tudi zadnja platnica, ki je sicer edina ohranjena, oblečena v temno rdeč žamet. Prepoznamo lahko še ostanek dveh od štirih svilenih trakcev, ki so služili kot zapirala. Izvod krasi dekorativna obreza zlate barve.

Miniaturno delo, z višino hrbta komaj 12 cm, ima skoraj 980 paginiranih potiskanih strani. Kljub vsemu naštetemu je natisnjeno zračno in berljivo. Besedilo se zaključuje s pesnitvami (večinoma himne) in z vsebinskim kazalom. Natisnjeno je bilo na Dunaju leta 1661 pri tiskarju Matthäusu Rickhesu in je izjemno lep primer vezave namenjeni »razkošni« zasebni pobožnosti.

Po neuspešnih prizadevanjih, da bi ustanovili tiskarno v Ljubljani že v prvi polovici 17. stoletja, so deželni stanovi končno podprli pobudo Janeza Ludvika Schönlebnega za ustanovitev tiskarskega podjetja. Leta 1678 so tako povabili Janeza Krstnika Mayrja, salzburškega tiskarja in knjigotrčca, da še isto leto v Ljubljani uredi tiskarno.³⁴ Po zatonu reformacije je namreč tudi v slovenskih deželah napočila doba katoliške verske obnove. V začetku 17. stoletja je v naših deželah prihajalo do intenzivnega iskanja novih poti in načinov za poglobljanje vernosti in verskega življenja. Na vseh področjih so opazna goreča prizadevanja, kako prodreti ne le do temeljitejšega razumskega spoznavanja verskih resnic, ampak tudi do bolj življenjskega, bolj prvinskega in neposrednega doživljanja evangelijskih sporočil. Med temi sporočili osrednje mesto zavzema pretresljivo pričeva-

pisni fragmenti kot knjigoveški material', *Knjižničarske novice*, 24.7/8 (2014), 6–7.

³⁴ Dular, str. 90.

nje o Kristusovem odrešenjskem trpljenju in križevem potu, njegovem križanju in umiranju na križu. Sporočilo, ki vsebuje enkratno, neponovljiv moralni naboj s pozivom k izpovedovanju lastne grešnosti, z iskreno željo po pokori, s hotenjem po očiščenju in prerojenju, z živo vero v vstajenje. In eno najučinkovitejših poti za izražanje teh prizadevanj, želja in hotenj so predstavljali pasijoni.³⁵

Tako so se iz časa druge polovice 17. in začetka 18. stoletja ohranile raznovrstne in številne izdaje molitvenikov, katekizmov, lekcionarjev, evangeliarjev in knjig z različno nabožno vsebino, ki vsebujejo poglavje/a ali pa že v naslovu samem prinašajo vsebine, posvečene Kristusovemu trpljenju in ostalim pasijonskim zgodbam. Verjetno v Ljubljani ni bilo tiskarja, založnika, knjigotrčca ali knjigarnarja, ki v svoji karieri ne bi izdal, založil ali prodajal dela s pasijonskimi motivi. Med bralci pa so morala bila tovrstna dela tudi izjemno priljubljena. V NUK velikokrat ne hranimo le enega izvoda, ampak po več izvodov iste izdaje različnih nekdanjih lastnikov, kot lahko razberemo iz rokopisnih zaznamkov in zabeležk. To so npr. prevedena oziroma prirejena dela Gáborja Hevenesija *Sveti post, Kristusovemu terpljenju posvezhen, u' vsakdanu spremishlvanje resdejlen* ali *Ta Kristusovimu terpleinu posvezheni post*, izjemno veliko izdaj so imela tudi besedila, kot sta Pot svetega križa Jezusa Kristusa ali *Sveti postni evangelji* idr. Dela s pasijonsko vsebino pa seveda najdemo tudi v 19. stoletju, kot npr. *Raslaganje terpljenja Jesuša Krištuša gošpoda našhiga, kakor so ga vsi shtirje evangelisti popisali* Franca Veritija.

18. IN 19. STOLETJE

*Das grosse Leben Christi*³⁶ Martina iz Cochema, nemškega katoliškega duhovnika, pridigarja, člana kapucinskega redu, pisatelja in avtorja verskih spisov, je tipično baročno delo. Velja za eno najboljših katoliških knjig svojega časa za vzgojo in izobraževanje. Od izdaje iz leta 1682 do sredine 19. stoletja je izšlo več kot 20 popisanih izdaj, hranjenih v raznih knjižnicah.³⁷

Bakrorezne ilustracije na 36 uvezanih prilogah, frontispic³⁸ v prvem zvezku, zemljevid Svete dežele in panorama Jeruzalema dajejo ogromnemu korpusu

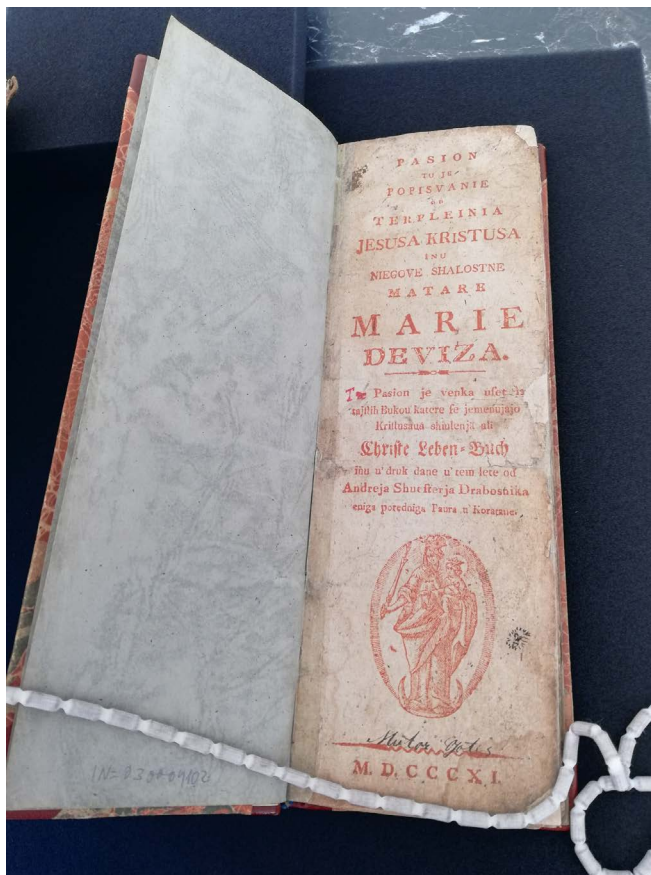
³⁵ Kajetan Gantar, 'Predgovor', v Škofjeloški pasijon: *znanstvenokritična izdaja*, ur. Matija Ogrin (Celje: Celjska Mohorjeva družba: Društvo Mohorjeva družba; Ljubljana: Slovenska akademija znanosti in umetnosti, Inštitut za slovensko literaturo in literarne vede ZRC SAZU, 2009), str. 7–9 (str. 7).

³⁶ Martin von Cochem: *Das grosse Leben Christi, oder Ausführlliche, andächtige vnd bewegliche Beschreibung dess Lebens vnd Leydens vnsers Herren Jesu Christi, rund seiner Glorwürdigsten Mutter Mariae : sambt aller ihrer Befreundten, als nemblich S. Annce, vnd ihrer Mutter ...* München: Johann Jäcklein, 1702. NUK, GS I 21229/I, II [cobiss id= 81679616].

³⁷ Podatek je pridobljen iz baze WorldCat <<https://www.worldcat.org/>> [dostopno 14. 1. 2020].

³⁸ Frontispic, tj. grafika, ki je pozicionirana levo od naslovne strani, navadno obrnjena tako, da hkrati ko gledalec oziroma bralec gleda podobo, lahko prebere tudi naslov dela.

besedila ilustrativno podporo in ga naredijo še bolj povednega. Pod grafike se je podpisal J[ohann] Franck,³⁹ delo pa je leta 1702 v Münchnu natisnil Johann Jäcklein. Za lažje branje okoli 1800 potiskanih strani je besedilo natisnjeno po posameznih poglavjih, tiskano v dveh stolpcih, na koncu drugega zvezka, pa se nahaja kazalo posameznih poglavij ločeno za oba posamezna zvezka ter dve vsebinski kazali, namenjeni celotnemu besedilu. Delo je podroben, pobožen in mogočen opis življenja Jezusa Kristusa, ki ima za svoj sklepni del, torej za zadnja štiri velika poglavja namenjeno posebno naslovno stran: za smrt, poročilo, pekel in nebeško kraljestvo.

Naslovna stran Šusterjevega *Pasiona*. NUK, R II 58643.

³⁹ Johann Franck je bil augsburški graver in jedkar, ki je v rojstnem mestu deloval med leti 1659 in 1690. Glej Stadtlexikon Augsburg <<https://www.wissner.com/stadtlexikon-augsburg/artikel/stadtlexikon/franck-1/3784>> [dostopno 14. 1. 2020].

Das grosse Leben Christi je bilo predloga za *Pasion tu je popisvanie od terpleinia Jesusa Kristusa inu niegove shalostne matare Marie Deviza*⁴⁰ Andreja Šusterja. Naslovna stran *Pasiona* je odtisnjena v rdeči barvi, kraj natisa ni znan, podatek, da je delo izšlo leta 1811 pa najdemo na dnu naslovne strani.

Na 72 paginiranih straneh izjemno svojevrstnega pokončnega formata (10 x 30 cm) je besedilo urejeno v manjše odstavke po abecednem akrostihu (12 x abeceda + A do D). Predgovoru na prvih treh straneh, ki je verjetno izvirno avtorjevo delo, sledi *Pasion*. Jezik se najbolj približuje knjižnemu tedanje dobe, in ker je tisk zelo skrben, zagotovo ni mogel priti iz kake zakotne tiskarne, je ugotavljal Niko Kuret.⁴¹

Pasion odlikujeta tudi dve manjši lesorezni ilustraciji, ki imata pozicijo naslovne in končne vinjete. Na naslovni strani najdemo motiv *Marije na polmeseccu*, motiv *Marije v žarkih* kot dopasne upodobitve Marije s krono na glavi in z detetom v naročju⁴² pa zaključuje besedilo.

V NUK hranimo dva izvoda Šusterjevega *Pasiona*. Na poškodovanem, in kasneje restavriranem izvodu, so manjkajoči deli besedila napisani z roko (R II 58643), drugi izvod prihaja iz knjižnice Toma Zupana (R II 58643/d1). Podaril mu ga je Fran Levec, ki ga je dobil od Julija Slapšaka, učitelja iz Leš pri Tržiču. Zupanovemu izvodu manjkata naslovna stran, ki je sicer na vstavljenem listu prepisana, in prvi list. Na sprednji spojni list je nalepljena Levčeva vizitka s posvetilom Zupanu, spojni list pa vsebuje tudi mnogo rokopisnih zabeležk in eno narisano vinjeto. Na verso strani zadnjega spojnega lista najdemo zabeležko Valentin Pruch mp. ausgelegt et gedruckt [?!]. Wien am 16. Februar 826 za založnika in tiskarja, ki sicer velja za neznanega.

Kratek vpogled v tiske s pasijonsko tematiko zaključujemo z molitvenikom *Mir vam bodi!*, ne nazadnje tudi zato, ker sta se nam ravno na predbožični dan pri pregledovanju pasijonov in prelistavanju omenjenih molitvenikov razkrili dve majhni presenečenja, a o tem nekoliko kasneje.

Avtorstvo molitvenika je Viktor Smolej pripisal nabožnemu piscu in prevajalcu Juriju Volcu (vsaj prva dva natisa),⁴³ avtor Slovenske bibliografije France Simonič⁴⁴ pa navaja, da je drugi natis pomnožil Jurij Volc.⁴⁵ Vse tri izdaje (1850,

⁴⁰ Šuster, Andrej: *Pasion tu je popisvanie od terpleinia Jesusa Kristusa inu niegove shalostne matare Marie Deviza*, [S. l.: s. n.], 1811. NUK, R II 58643 in R II 58643/d1 [cobiss id=75873280]. Dostopno tudi na dLib.si <<http://www.dlib.si/?URN=URN:NBN:SI:DOC-GT11ITJNP>>.

⁴¹ Niko Kuret, 'Šuster, Andrej (1768–1825)', v *Slovenski biografski leksikon* <<https://www.slovenska-biografija.si/oseba/sbi677694/>> [dostopno 14. 1. 2020].

⁴² Za mariološko ikonografijo glej Germ, str. 152–165.

⁴³ Viktor Smolej, 'Volc, Jurij (1805–1885)', v *Slovenski biografski leksikon* <<https://www.slovenska-biografija.si/oseba/sbi808121/>> [dostopno 14. 1. 2020].

⁴⁴ Franc Simonič, *Slovenska bibliografija, I. del: Knjige (1550–1900)* (V Ljubljani: Slovenska matica, 1903–1905), str. 318.

⁴⁵ Smolej.

Mir vam bodi!. NUK, DS 0 174183.

1852 in 1855)⁴⁶ je natisnil Jožef Blaznik⁴⁷ v Ljubljani, založil in na prodaj pa jih je v Ljubljani imel Ignacij Klemens.

Vsi trije molitveniki so vezani v rjavo usnje prek opore iz lepenke, prav tako imajo vsi na sprednji in zadnji platnici slepo odtisnjen dekorativni okvir. Molitvenik iz leta 1855 se od ostalih dveh razlikuje z zlatim odtisom. Na sprednji platnici ima znotraj cvetličnega okvirja vtisnjeni inicialki M. N., in sicer v obliki velikih pisanih črk. Na zadnji platnici je osrednje polje dekorativnega okvirja prazno. Za razliko od ostalih dveh ga krasi tudi dekorativna obreza zlate barve, ugotavljamo pa lahko, da je bila obreza molitvenika iz 1850 morda pobarvana rumeno, medtem ko molitvenik iz 1852 obreze nima okrašene.

Molitvenik iz 1855 ima ohranjeni tudi zakovici zapirala na obeh platnicah, ki sta lep obrtniški izdelek. Oblikovani sta kot lasnica v obliki petih križev simbola s francoskih kart, z rahlo poudarjenim sredinskim križem, da zakovico simetrično razdeli. Dekorativni spojni list, ki povezuje platnico s knjižnim blokom, je na obeh straneh knjige enak; in sicer nas, ko odpremo knjigo, preseneti izjemno

⁴⁶ Volc, Jurij: *Mir vam bodi!: molitvene bukve, v katerih se najdejo mnoge svete maše in druge navadne molitve sa vse potrebe v naših shivljenji, litanije in pesmi, tudi Pašijon ali terpljenje nashiga Gospoda Jesusa Kristusa s svetim krishevim potam: s eno podobo*. Ljubljana: Ignacij Klemens, 1850; Ljubljana: Jožef Blaznik. NUK, GS 0 108284 [cobiss id= 512034357], Drugi natis. Ljubljana: Ignacij Klemens, 1852; Ljubljana: Jožef Blaznik. NUK, DS 0 45063 [cobiss id=92852480] in Tretji natis. Ljubljana: Ignacij Klemens, 1855; Ljubljana: Jožef Blaznik. NUK, DS 0 174183 [cobiss id=179373824].

⁴⁷ Jožef Blaznik je bil gotovo najpomembnejši slovenski tiskar v 19. stoletju, ki je močno vplival na razvoj tiskarstva na Slovenskem. Uveljavil se je tudi kot založnik. Sprva je največ tiskal nabožna dela za knjigoveze, predvsem za Ljubljančana Janeza Klemensa. Odlikoval ga je tudi pretanjen estetski čut. Tiski njegove tiskarne sodijo med najboljše izdelke »črne umetnosti« v tistem času. Glej Martin Grum, 'Blaznik, Jožef (1800–1872)'; v *Slovenski biografski leksikon* <<https://www.slovenska-biografija.si/oseba/sbi143410/>> [dostopno 14. 1. 2020].

redka zelena barva,⁴⁸ na kateri je v beli barvi odtisnjen motiv satovja. Ostala dva izvoda sta brez dekorativnih spojnih listov.

Sprednji nepotiskani listi molitvenika iz 1855 so poččkani s svinčnikom, listi od strani 411 pa delno restavrirani. Po sredini listov, kjer so bili u(raz)rezani, so zalepljeni oziroma popravljeni z arhivskim papirjem. Izvod iz leta 1850 na zadnjem spojnem listu prinaša lastniški vpis Pepi Žvanut v Ljubljani 1859, na izvodu iz leta 1852 pa na sprednjem spojnem listu lahko preberemo lastniški vpis Kazimirja Podkrajška.

Dekorativni elementi vezave molitvenikov, še posebej zadnje izdaje ter lastniški vpisi v ostalih dveh, nam dajo slutiti, da so bili molitveniki njihovim nekdanjim lastnikom še posebej pri srcu, da so si jih personificirali in jih tudi lepo uporabljali glede na njihov današnji videz. Pokažejo pa nam tudi individualni okus nekdanjih lastnikov in dekorativni slog knjižne vezave druge polovice 19. stoletja.

Molitvenika iz 1850 in 1852 imata oba po en uvezan frontispic, medtem ko ima izvod iz leta 1855 poleg frontispica uvezanih še 16 ilustracij.

Frontispic molitvenika iz 1850 ima motiv *Jezus se prikaže učencem* in se nanaša na besede iz Lukovega evangelija (24, 36): »Ko so se oni pogovarjali o tem, je sam stopil mednje in jim rekel: »Mir vam bodi!«, ki je tudi citiran, pod litografijo pa je podpisan F. Fleischmann iz Münchna. Litografija je oštevilčena s številko 11. Motiv na litografiji frontispica iz leta 1852 prinaša besede iz Janezovega evangelija (9, 4): »Dokler je dan, moramo opravljati dela tistega, ki me je poslal.« Podpisana sta Cl. Rufs in Jos. Benedict, litografija pa je oštevilčena s številko 65, na dnu strani se nahaja še neidentificiran zapis, ki je žal obrezan. Oba citata sta v nemščini.⁴⁹ Na zadnjem molitveniku je citat prav tako vzet iz Janezovega evangelija (13, 34) in zapisan v slovenščini: »Ljubite se med seboj, kakor sem vas jaz ljubil«. Pod litografijo je podpisan P. C. Geissler, preberemo pa lahko tudi zapis Stahlstich v. Carl Mayer's Kunst-Anstalt. Litografija je oštevilčena s številko 61.

Posebnost zadnjega molitvenika je 16 uvezanih prilog, in sicer *Kalvariji*, sledi XIV. postaj (štacionov) (I: *Jezus je k smerti obsojen*, II: *Jezus vzame križ na rame*, III: *Jezus prvič pod križem pade*, IV: *Jezus sreča svojo žalostno mater*, V: *Simon iz Cirene pomaga Jezusu križ nesti*, VI: *Veronika poda Jezusu potu pert*, VII: *Jezus drugič pod križem pade*, VIII: *Jezus tolaži Jeruzalemske žene*, IX: *Jezus tretjič pod križem pade*, X: *Jezusa slečejo*, XI: *Jezusa na križ pribijejo*, XII: *Jezus umerje na*

⁴⁸ Opišemo jo lahko kot temno zeleno barvo račjih jajc. Glej John Cage, *Colour and Meaning: Art, Science and Symbolism* (London: Thames & Hudson, 2000), str. 28. Zelena barva pa je po določilu papeža Inocenca III. (1198–1216) o liturgičnih barvah in njihovi uporabi sicer namenjena navadnim dnevom v liturgičnem letu in pomeni upanje. Glej Germ, str. 100.

⁴⁹ Glej Biblija.net <<https://www.biblija.net/>> [dostopno 14. 1. 2020].

križi, XII: Jezusa iz križa snamejo, XIV: Jezusovo truplo v grob položijo), zadnja litografija pa nosi naslov *Jezus iz groba vstane*.

Ob popisovanju vseh zgoraj naštetih ilustracij postaj lahko pritrldimo, da je ob liturgiji zagotovo na krščansko ikonografijo vplivalo tudi izvajanje pasijonskih iger, misterijev in miraklov, ki je dopolnjevalo sam obred ter bistveno prispevalo k slikovitosti dogajanja v cerkvi ali pred njo, posledično pa se je zrcalilo tudi v likovni umetnosti. Med najpogostejše odmeve spadajo prav bogato razčlenjeni scenski pri-zori pasijonskih iger, od Kristusovega vhoda v Jeruzalem do njegovega vstajenja.⁵⁰

Pod prvo postajo sta natisnjena podatka Razmnožil J. Blaznik v Ljubljani in A. P. lith. Kot vemo, je bil edini pomemben poskus sodelovanja med ljubljanskimi tiskarji pred 1850 ustanovitev prve litografije na Slovenskem. Na Blaznikovo pobudo so jo v prostorih tiskarne Rozalije Eger leta 1832 ustanovili in zanjo pri-spevali svoje deleže vsi ljubljanski tiskarji. Ker ni nikoli prav zaživela in je skoraj vsa leta delovanja (ukinjena je bila 1853) prinašala izgubo, si je Blaznik že 1847 uredil uspešno delujočo litografijo v svoji tiskarni.⁵¹ Na kakšne načine je Blaznik sodeloval z grafiki in ustvarjalci litografij, pa bo treba še raziskati.

ZA KONEC

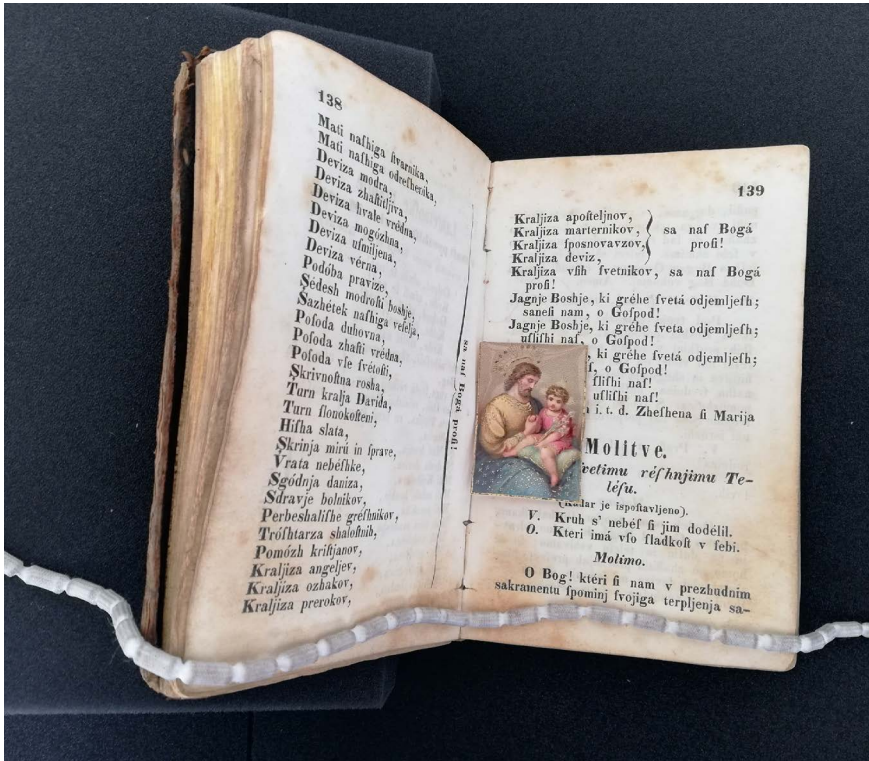
In kako bi lahko razumeli slovenskega bralca ob prebiranju in podoživljanju pasijonov ali tiskanih besedil, ki se navezujejo na Kristusov pasijon? Nič dru-gače kot, da ni bil nikoli postavljen zgolj v vlogo pasivnega bralca, temveč se je s pomočjo bogoslužja kot tudi pasijonskih idr. iger, ki so jih uprizarjali na slo-venskem ozemlju vse od leta 1600 dalje,⁵² predvsem pa s pomočjo tiskanih del, namenjenih zasebni pobožnosti ter njihovih ilustrativnih dodatkov, podoživljal in se vživljal v pričevanja Kristusovega odrešenjskega trpljenja. In zato še prav za konec obljubljeno iz zgornjih vrstic. Med prelistavanjem molitvenika *Mir z vami!* iz leta 1850 se je med stranema 138 in 139 prikazala majhna vstavljena podobica v velikosti znamke, z izjemno prikupnim motivom *Svetega Jožefa in Kristusa otroka*,⁵³ ter v nadaljevanju med stranema 376 in 377 podobica enake velikosti z motivom *Srca Jezusovega*. Kako drugače kot zgolj z otroško brezpo-gojno in kasnejšo odraslo gorečo ljubeznijo, bo bralce Kristusovega pasijona ta popeljala do prave vere v vstajenje.

⁵⁰ Germ, str. 101.

⁵¹ Grum.

⁵² Matija Ogrin, 'O cilju in načelih znanstvenokritične izdaje Škofjeloškega pasijona', v Škofjeloški pasijon: *znanstvenokritična izdaja*, ur. Matija Ogrin (Celje: Celjska Mohorjeva družba: Društvo Mohorjeva družba; Ljubljana: Slovenska akademija znanosti in umetnosti, Inštitut za slo-vensko literaturo in literarne vede ZRC SAZU, 2009), str. 321–342 (str. 321).

⁵³ Za pomoč pri identifikaciji motiva in iskrice se zahvaljujem kolegici dr. Sonji Svovljšak in kolegu Matjažu Luliku.

Podobica v velikosti znamke, z motivom Svetega Jožefa in Kristusa otroka, najdena v molitveniku Mir vam bodi!. NUK, GS 0 108284.

Literatura:

Biblija.net <<https://www.biblija.net/>> [dostopno 14. 1. 2020].

Cage, John, *Colour and Meaning: Art, Science and Symbolism* (London: Thames & Hudson, 2000).

Cerkovnik, Gašper, 'Produkcija in vpliv lesoreznih knjižnih ilustracij iz kroga Albrechta Dürerja', v *Historični seminar* 9, ur. Katarina Šter in Mojca Žagar Karer (Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU), str. 75–92.

Dular, Anja, *Živeti od knjig: zgodovina knjigotrštva na Slovenskem* (Ljubljana: Zveza zgodovinskih društev, 2002).

Febvre, Lucien, in Henri-Jean Martin, *The Coming of the Book: the Impact of Printing, 1450–1800* (London: Verso, 2010).

- Florjančič, Alojzij Pavel, 'Dalmatinov pasijon 1576', *Pasijonski doneski*, 9 (2014), 88–93 (59).
- Gantar, Kajetan, 'Predgovor', v *Škofjeloški pasijon: znanstvenokritična izdaja*, ur. Matija Ogrin (Celje: Celjska Mohorjeva družba; Društvo Mohorjeva družba; Ljubljana: Slovenska akademija znanosti in umetnosti, Inštitut za slovensko literaturo in literarne vede ZRC SAZU, 2009), str. 7–9.
- Germ, Tine, *Uvod v ikonografijo* (Ljubljana: Znanstvena založba Filozofske fakultete, 2018).
- Golob, Nataša, 'Naslikane in natisnjene podobe v prvotiskih', v Črna umetnost v barvah: *naslikane in natisnjene upodobitve v prvotiskih Narodne in univerzitetne knjižnice = The Black Art in Colours: Painted and Printed Images in The National and University Library's Incunabula* (Ljubljana: Narodna in univerzitetna knjižnica, 2017), str. 60–109.
- Golob, Nataša, Marijan Rupert in Sonja Svolfšak, Črna umetnost v barvah: *naslikane in natisnjene upodobitve v prvotiskih Narodne in univerzitetne knjižnice = The Black Art in Colours: Painted and Printed Images in The National and University Library's Incunabula* (Ljubljana: Narodna in univerzitetna knjižnica, 2017).
- Grum, Martin, 'Blaznik, Jožef (1800–1872)', v *Slovenski biografski leksikon* <<https://www.slovenska-biografija.si/oseba/sbi143410/>> [dostopno 14. 1. 2020].
- Gspan, Alfonz in Josip Badalič, *Inkunabule v Sloveniji* (Ljubljana: Slovenska akademija znanosti in umetnosti, 1957).
- Ilich, Iztok, *Knjiga* (Ljubljana: Mladinska knjiga, 2007).
- Janson, Horst Woldemar, *Istorija umetnosti: pregled razvoja likovnih umetnosti od praistorije do danas* (Beograd: Jugoslavija, 1965).
- Kuret, Niko, 'Šuster, Andrej (1768–1825)', v *Slovenski biografski leksikon* <<https://www.slovenska-biografija.si/oseba/sbi677694/>> [dostopno 14. 1. 2020].
- Logar, Janez, 'Mandelc, Janez (?–po 1605)', v *Slovenski biografski leksikon* <<https://www.slovenska-biografija.si/oseba/sbi345933/>> [dostopno 12. 1. 2020].
- Ogrin, Matija, 'O cilju in načelih znanstvenokritične izdaje Škofjeloškega pasijona', v *Škofjeloški pasijon: znanstvenokritična izdaja*, ur. Matija Ogrin (Celje: Celjska Mohorjeva družba; Društvo Mohorjeva družba; Ljubljana: Slovenska akademija znanosti in umetnosti, Inštitut za slovensko literaturo in literarne vede ZRC SAZU, 2009), str. 321–342.
- Simonič, Franc, *Slovenska bibliografija, I. del: Knjige (1550–1900)* (V Ljubljani: Slovenska matica, 1903–1905).
- Smolej, Viktor, 'Volc, Jurij (1805–1885)', v *Slovenski biografski leksikon* <<https://www.slovenska-biografija.si/oseba/sbi808121/>> [dostopno 14. 1. 2020].
- Smolik, Marijan, Pasijon, v *Enciklopedija Slovenije*, zv. 8 (Ljubljana: Mladinska knjiga, 1994), str. 265.
- Stadtllexikon Augsburg <<https://www.wissner.com/stadtllexikon-augsburg/artikel/stadtllexikon/franck-1/3784>> [dostopno 14. 1. 2020].
- Svolfšak, Sonja in Urša Kocjan, 'Zgodnje novoveško recikliranje in njegove uganke: rokopisni fragmenti kot knjigoveški material', *Knjižničarske novice*, 24.7/8 (2014), 6–7.
- WorldCat <<https://www.worldcat.org/>> [dostopno 14. 1. 2020].